

„SOCIALISTINIO HUMANIZMO“ LITERATŪRA: UŽUOJAUTA KAIP IDEOLOGINĖS MANIPULIACIJOS ATMAINA

Rita Tūtlytė

Lietuvių literatūros katedra
Literatūros ir kultūros tyrimų institutas
Vilniaus universitetas

Anotacija. *Straipsnio dėmesio centre – Mykolo Sluckio romanas Laiptai į dangų (1963). Romano pagrindu tikrinama sovietinėje Lietuvoje politinio atlydžio laiku susiformavusi idėja apie „socializmą žmogišku veidu“, „socialistinį humanizmą“. Keliamas klausimas, kokiomis intencijomis „socializmo žmogišku veidu“ periodu vaizduojamas luošasis. Siekiama tekstą dekonstruoti – stebėti, kaip ideologija išsiskleidžia diskurse, kokius prieštaravimus atveria. Tiriama, kaip luošojo figūra lemia kūrinio siužetą, manipuliacijas personažų charakteristikomis, opozicijomis, kitais įtaigavimo būdais. Taip pat stebima, kaip šiuo atveju veikia literatūros tradicija. Kūriniui skaityti svarbus jo sociokultūrinis kontekstas, „socialistinio realizmo“ ir „socialistinio humanizmo“ sampratos išsklaida, teksto retorinės operacijos.*

Esminiai žodžiai: XX amžiaus lietuvių literatūra, „socialistinis humanizmas“, Mykolas Sluckis, luošojo figūra, užuojauta, manipuliacija, retorinės operacijos.

Socialistinis humanizmas: sociokultūrinis kontekstas, diskurso ypatybės

Sovietinės okupacijos laikotarpį įprasta skirti į tris periodus: pokarį, politinį atlydį ir stagnaciją. Jei atsigręžtume į pirmąjį pokario dešimtmetį, pastebėtume, kad sovietinė visuomenė kuriama ypač brutaliu būdu: mąstantys arba nepaklusnūs individai naikinami fiziškai, iš likusių siekiama išugdyti „naują žmogų“, t. y. paniekinti buvusius jo patyrimus, ištrinti atmintį, pakeisti vertinimus. Žmogus šlifuojamas kaip sraigtelis, kol pavirsta tinkama detale didžiajam politinės ideologijos smagračiui. Rašytojai šiuo periodu verčiami rašyti pagal jiems nesuprantamą socialistinio realizmo me-

todą, perkeltą iš rusų literatūros ideologinės doktrinos. Pagal socialistinio realizmo reikalavimus kūriniams keliamos tokios užduotys: padėti kurti naują visuomenę ir negatyviai vertinti senąją „buržuazinę“ visuomenę; žmogų vaizduoti tik santykio su politine sistema požiūriu – arba kaip herojų, siekiantį „šviesios ateities“, arba kaip neigiamą personažą, nesuprantantį socialistinės santvarkos dabarties; realybę konstruoti pagal griežtas sovietinės ideologijos taisykles. Lietuvoje „socialistinio realizmo“ metodo reikalavimais labiausiai siekta pateisinti 1940 m. okupaciją, kuri nei kūriniuose, nei kritikoje nėra minima tiesiogiai, o perkoduojama į „istorijos būtinybę“, klasių kovą, „revoliucinio tikro-

vės vystymosi procesus“ (Lankutis 1984, 19). Okupacijos pateisinimo ir įtvirtinimo ideologija meno kūrinuose brukta itin primygtinai.

Po Stalino mirties (1953) prasidėjus politiniam atšilimui, vadinamajam „politiniam atlydžiui“, ideologinė prievarta visuomenės sąmonei jau nebe tokia tiesmuka. Okupacija iš „istorijos būtinybės“ perkoduojama į „apsisprendimą“, apeliuojama į sąmoningą visuomenės pasirinkimą. Ideologai ima kalbėti apie „socializmą žmogišku veidu“, „socialistinį humanizmą“. Akivaizdu, kad prie sovietinės visuomenės kūrimo idėjų septintajame dešimtmetyje prieinama jau iš kitos pusės nei pokariu – ne tiek akcentuojama politinė visuomenės prisitaikymo privalomybė, kiek toji privalomybė kildinama iš paties žmogaus rūpesčio jo ir visos visuomenės gyvenimu.

„Socializmo žmogišku veidu“ doktrinoje veikia keletas intencijų: politinio įtaigavimo strategijos bei nuoširdžios pastangos telkti nuo kovų visuose frontuose pavargusių ir supriešintą visuomenę. Kultūros žmonės iš tiesų siekė humanizuoti sovietinę kultūrą ir šiuo savo siekiu tikėjo. Vanda Zaborskaitė savo pasirinkimus apmąstinėjo iki gyvenimo pabaigos; vienur ji sako, kad autentiška literatūra yra ta, „kuri nėra deformuota politinio ideologinio spaudimo“ (Zaborskaitė 2002, 632), kitur priduria: „Bet juk anuomet, jeigu eidavai į viešą darbą, nesirinkdamas miško arba kalėjimo, neišvengdavai kompromiso“ (Zaborskaitė 2002, 594). „Socialistinio humanizmo“ idėja buvo užvaldžiusi ir kairiuosius, ir dešiniuosius, ir prisitaikiusiuosius, ir esančiuosius tylioje rezistencijoje. Skirtingų pozicijų kultūros žmonės turėjo panašius lūkesčius – „socializmas žmogiš-

ku veidu“ pasirodė galimybė sugrįžti prie žmogaus vertės idėjos. Zaborskaitė, iš laiko nuotolio vertinusi to laikotarpio laisvės galimybes, rašo apie paneigtą ir politinio atlydžio metu naujai atrandamą tautos integralumą: vaizduojant rezistencijos kovas ir jų tragizmą, išgyvenant suskaldytos tautos dramą (Sluckio *Laiptai į dangų*, Justino Marcinkevičiaus „Šešiolikmečiai“ „Devynios baladės“) (Zaborskaitė 2002, 212).

Tuo metu rašytoje studijoje „Socialistinio realizmo gairės“ kritikas Jonas Lankutis (Lankutis 1984) „socialistinį humanizmą“ steigiančiai literatūrai priskiria Eduardo Mieželaičio „Žmogų“ bei Alfonso Biečiaus, Sluckio, Jono Avyžaus kūrinius, kuriuose ryškinamos sudėtingos patirtys, emociniu atžvilgiu svarbios situacijos; savitą „socialistinio humanizmo“ turinį jis pastebi ir Juozo Grušo, Marcinkevičiaus kūryboje, kurioje mėgstamas vaizduoti klystantis herojus. Implikuojama mintis, kad persiorientavimo kelias nėra nei lengvas, nei tiesus. Okupacinės sistemos įtvirtinimas literatūros kūriniuose imamas pasakoti klystančio, bet susivokiančio, savo kaltę išperkančio veikėjo poelgių siužetu: veikėjas padaro moralinio pobūdžio klaidą (ji pagal ideologijos reikalavimus būtinai sutampa su netinkamu politiniu „pasirinkimu“), vėliau pasiaukodamas ją ištaiso. Okupacinės sistemos pergalė vaizduojama kaip klydusio ar nusikaltusio žmogaus susipratimas, atsitiesimas, moralinė pergalė. Tikėtina, kad tokių ir panašių vidinių komplikacijų vaizdavimas sudaro didžiąją dalį lietuvių literatūros „socialistinio humanizmo“ turinio.

Galimybė kalbėti apie humanizmą reikalavo ir kompromisų, ir ribų peržengimo, ir tam tikrų ideologinių saugiklių. Sovietinės okupacijos laiku viešieji diskursai

turi kelis sluoksnius: ir oficialiąsias ideologines klišes, ir užuominų, kodų sluoksnių. Albertas Zalatorius teigia: „[K]ai kalbame apie Lietuvą (sovietmečio Lietuvą – R. T.), neužmirškime ir tokio dalyko: negalima vertinimu laikyti tik to, kas skelbiama spaudoje. <...> oficialusis požiūris veidavo neoficialųjį, atsirasdavo „įkalbėti“, „sugestijuoti“, „apsimestiniai“ ir dar kitokie vertinimai“ (Zalatorius 1998, 394). Autorius prisimena, kad buvo privaloma vartoti tam tikras sąvokas („socializmas“, „tarybinis“ ir pan.) kaip emblemas ar ženklus, ir kaip rašytojai su tuo reikalavimu elgėsi: „[P]asakyti kelis kartus „už“, o po to vieną kartą „prieš“ buvo lengviau negu nė karto nepasakyti „už“ (Zalatorius 1998, 396). Kaip tokį pavyzdį skaitome jau minėtą Lankučio studiją: joje autorius aptaria socialistinį realizmą ir jo atmainą „socialistinį humanizmą“ bei kūriniuose besiformuojantį žmogiškumo turinį („Stiprėjant autentiškumo ir ypač tragizmo pradams, literatūroje vis labiau akcentuojamas moralinės asmenybės heroizmas, t. y. jo pastangos atsitiesti, nugalėti baimę ir nuolankumą, nors ir fizinio pralaimėjimo kaina įtvirtinti save kaip žmogų“ (Lankutis 1984, 38) ir čia pat sovietine retorika užsimena apie žmoguje esančius „pažangos ir konservatyvumo pradus“. Minimas baimės ir nuolankumo nugalėjimas šiuo atveju turi politinio apsisprendimo potekstę; įtaigaujama, kad tik supratęs savo „kaltę“, nugalėjęs „baimes“ ir ideologiškai „teisingai“ pasirinkęs žmogus yra labiau žmogus. Pirmenybė teikiama ideologijai, o ne savaiminei žmogiškajai vertei. Kitaip sakant, kritikas patikslina mintį ir teigia, kad „socialistinio humanizmo“ literatūra, net ir susitelkusi į žmogiškuosius klausimus,

ir toliau turi likti **kovinga** literatūra – turi ginti sovietinės sistemos turinį.

Politinio atlydžio ir jo ideologijos – „socialistinio humanizmo“ – laikotarpis literatūroje siejamas su vadinamojo *oficialiojo modernizmo* reiškiniiais. Rimantas Kmita (Kmita 2009, 18) rašo, kad „oficialusis modernizmas naudojo sąlygiškesnes (negu ankstyvuojų pokariu – R. T.) vaizdavimo formas, drąsesnes metaforas, derino plakatiškumą, retoriškumą ir avangardinę, futuristinę estetiką, tačiau nekomplikavo ir neprovokavo semantinio teksto suvokimo, neprieštaravo partinei ideologijai, socialistiniam humanizmui“. „Socialistinio humanizmo“ šūkis, be abejonės, tebebuvo susietas su „naujo žmogaus“ formavimo idėja. Suprantama, jokia visuomenė negyvuoja be ideologijos ir ją įtvirtinančių pasakojimų, tad toks pasakojimas buvo tęsiamas, tik per dvidešimt metų tiesmukos schemas pabodo, nebeveikė, virto klišėmis ir skatino atmetimo reakciją. Reikėjo rasti kitų įtaigavimo būdų. Akivaizdu, kad septintajame dešimtmetyje ideologiniai rėmai, politiniai reikalavimai neišnyksta; jie kūriniuose veikia kaip matrica, kurią dabar reikia užpildyti išradiniais.

Apie „socializmo žmogišku veidu“ doktrinos dviprasmiškumą Atgimimo laikų kalbėjo Juozas Girdzijauskas (2006, 377): „Dvasia buvo spraudžiama į privalomos pasaulėžiūros rėmus. <...> Tačiau ir tokioje situacijoje ieškota išeities. Norėta būti žmoniškais nežmoniškoje visuomenėje. Bandyta kurti socializmą žmonišku veidu. Todėl supainiotos visokios vertybės, sumaišyta tiesa ir melas – sujaukta taip, kad imta toje maišalynėje nebesusigaudyti. Kelrodė žvaigždė visose tose klajonėse liko ta pati – tai ypatingas, socialistinis humanizmas. Dėl to humanizmo lietuvių ta-

rybinė literatūra (poezija, romanas) garsėjo Sovietų Sąjungoje ir socializmo šalyse. <...> Egzodo literatūra <...>, kiek ji buvo mums prieinama, <...> ji paskatino tarybinėje literatūroje socialistinio humanizmo eroziją, sudarė konfliktišką psichologinę situaciją.“

Naujausi sovietmečio kultūros tyrinėjimai (*Rašytojas pokario metais. Dokumentų rinkinys*. Sud. Laima Arnatkevičiūtė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1991; *XX amžiaus lietuvių literatūra: straipsnių rinkinys*. Red. Vytautas Kubilius. Vilnius: Vaga, 1994; interviu ir pokalbių rinkiniai: *Nevienareikšmės situacijos. Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką*. Sud. Rimantas Kmita. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015; *Piešimas buvo tarsi durys: [dailininką] Petrą Repšį kalbina Aurimas Švedas*. Vilnius: Aidai, 2014; kritikos straipsniai ir monografijos: Kmita, Rimantas. 2009. *Ištrūkimas iš fabriko: modernėjanti lietuvių poezija XX amžiaus 7–9 dešimtmečiais*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas; straipsnių rinkinys *Tarp politikos ir estetikos. Lietuvių literatūra sovietmečiu. Kolektyvinė monografija*. Sud. Dalia Satkauskytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015) rodo naujų ir įdomių perspektyvų tirti sovietmečio literatūrą. Vienas iš svarbiausių klausimų yra pozicijų, teorinės žiūros klausimas, į kurį atkreipia dėmesį Satkauskytė (2004, 48–55): ji kelia klausimą, ar įmanoma kurią nors ideologiją kritikuoti ir demistifikuoti iš neutralių, iš neideologinių pozicijų. Svarbu tai suvokti ir rasti prieigas tekstui skaityti: ryškinti ideologinį prieštarumą, tirti teksto komunikacines strategijas.

Šio straipsnio pagrindu imama Žako Deridos (Jacques Derrida) mintis apie tyrinėtojo pasirinkimą „empirinio atradimo plotmėje išsaugoti visas senąsias sąvokas kaip dar pasitarnauti galinčius įrankius, kartu vienur ar kitur nurodant jų ribas“ (Derrida 2011, 139). Priimame sąvoką kaip paveldą, bet jos turinį svarstome iš naujo, bandome jį dekonstruoti.

Lietuvių literatūros istorikai penkiasdešimties metų sovietinę lietuvių literatūrą vertina raidos požiūriu ir išskiria tam tikrus etapus. Kritikoje užsimenama apie sovietmečio epochoje skirtingais dešimtmečiais vyravusių skirtingą žmogaus sampratą. Ilgai dominavo nuomonė (Tūtlytė 1997, 55), kad, kaip ir pokariu, taip ir oficialaus modernizmo laiku – septintajame dešimtyje – tebevyrauja išimtinai teisingo, doro komunisto, aktyviai kuriančio visuomenę, paveikslas arba vaizduojamas klystantis, bet vėliau „sąmonėjantis“ veikėjas. Atrodė, kad tik aštuntojo dešimtmečio pradžioje – *tyliojo modernizmo* laiku – nauja rašytojų karta (Juozas Aputis, Romualdas Granauskas, Vytautas Bložė, Marcelijus Martinaitis) kaip alternatyvą ankstesniosios kartos žmogaus vaizdavimo angažuotei įteisina kitokį žmogų. Tokia figūra tai: Bložės poezijoje į daugelį istorinių, gamtinių pavida-lų skylantis aš, jo sapniški tapatybės ieškojimai, Šaltenio prozoje – paauglio nepakaltinama sąmonė, Martinaičio mitiškas Kukutis; Apučio tekstuose nereikšmingas, o Granausko prozoje kiek degradavęs kaimo žmogus, kelias klausimus apie dvasinį gyvenimo turinį. Šios kartos rašytojai randa nišą, kurioje gali reikštis laisva sąmonė, kur galima nesutapti su privaloma politiškai teisingo mąstymo linija. Ta niša – tai keistuolio, luošojo, kvailio ir t. t. figūra.

Kritikoje galiojo nuomonė, jog septintojo dešimtmečio literatūroje veikia politiniu atžvilgiu susipratęs, teisingai apsisprendęs sovietinės visuomenės žmogus; aštuntojo dešimtmečio literatūroje – keistuolis, luošasis, kvailelis.

Vis dėlto išgilinus į septintojo dešimtmečio oficialaus modernizmo tekstus (Mykolo Sluckio *Laiptai į dangų*, Marcinkevičiaus „Kraujas ir pelenai“, „Siena“) netikėtai išryškėjo tendencija vaizduoti keistuolį ar fiziškai luošą žmogų, reikalingą užuojautos ir rūpesčio. Romane *Laiptai į dangų* toks yra karo invalidas, nevaldantis rankos laikraščio redaktorius, ideologinis darbuotojas Aleksynas, kurio traumos patirtimi grindžiamas jo kietas charakteris, noras suvesti sąskaitas su „priešu“; toks pagailos reikalingas yra ir karo našlaitis komjaunuolis Jaunius; toks ir besislapsstantis nuo visų valdžių Ramunės kurčiasis brolis Jurgis. Luošo žmogaus figūra svarbi ir Marcinkevičiaus poemoje „Kraujas ir pelenai“ (kurčėnybys Pijus, iš siaubo ir skausmo atgavęs balsą kaip gyvybės ir kaip pasipriešinimo simbolį) bei poemoje „Siena“ (bekojis batsiuovys, neatsilaikęs prieš negandas, bet suvokęs save kaip žmogų). Jei tai iš tiesų dėsninga ir būdinga „socialistinio humanizmo“ lietuvių literatūrai, kyla klausimas, kokiomis teisėmis ir pareigomis luošasis dalyvauja Sluckio romano meniniame pasaulyje, kokias prasmes kuria, kaip atliepia „socialistinio humanizmo“ ideologiją.

Sluckio romanai *Laiptai į dangų*: vertinimai ir perversiniai

Sluckio romanai *Laiptai į dangų* reprezentuoja „socializmo žmogišku veidu“, „socialistinio humanizmo“ variantą lietuvių

literatūroje. Šiuo požiūriu knyga verta dėmesio. Rūpi suvokti, koks vaidmuo tenka luošą figūrai, kokiomis retorinėmis operacijomis kokios idėjos transliuojamos.

Rašytojas buvo iš tų, kurie beatodairiškai, ar kaip jis pats sako, romantiškai, tikėjo socialistine santvarka Lietuvoje, nelaikė jos okupacine. Talentingas, socialiai jautrus prozininkas kritikui Algimantui Bučiui dar sovietmečiu duotame interviu išsakė savo pozicijas dėl 1940 m. sovietinės okupacijos: „Pati istorija lyg ir laukė mūsų – jaunų svajotojų ir atradėjų. Gimtosios Lietuvos gyvenime viskas jau buvo pribrendę socialistiniams pertvarkymams“ (Bučys 1979, 119). Užklaustas apie romaną *Laiptai į dangų*, kuriame, anot kritiko, „vaizduojamas ginčas dėl tikėjimo ir netikėjimo nauju gyvenimu“, Sluckis atsako: „Tolydžio formavosi brandesnis ir socialistinės tikrovės, ir žmogaus supratimas. <...> tam tikru momentu mano kartos rašytojai ėmė suprasti, kad idealai negali gyvuoti sterilioje aplinkoje. Suvokiau šitai ir aš... Idealai turi būti tikrinami gyvenimu, praturtinami rūsčia jo dialektika, apvalomi ir grūdinami atsinaujinimo žaizdre...“ (Bučys 1979, 123). Autoriaus mąstyme gausu ne tik ideologinių klišių („istorija laukė mūsų“, „pribrendę socialistiniams pertvarkymams“, „atsinaujinimo žaizdre“), bet ir dėmesio nevienaprasmei tikrovei, kurią atviriau vaizduoti leido „socializmo žmogišku veidu“ doktrina. Nepriklausomoje Lietuvoje poetės Giedrės Kazlauskaitės klausinėjamas apie ideologijos spaudimą Sluckis atsako: „Kito kelio išipareigojusiems, tikėjusiems lygybe, brolybe ir t. t., klejojusiems antifašizmu, nebuvo. <...> Žvelgiu į save ir savo kūrybą kritiškai,

kartais labai kritiškai, bet nieko nepakeisi“ (Apie pradžia... 2006).

Kaip skiriasi romano *Laiptai į dangų* skaitymo ir vertinimo pobūdis, matysime pasitelkę kelias laike nutolusias nuomones. Pasirodžius kūriniiui, romano idėjinį turinį Lankutis komentavo taip: romane daug „emocingo ir nuoširdaus kalbėjimo apie komjaunuoliškus polėkius, klasių kovą, šviesias ateities svajones (citatos pabrauktos R. T.). Jaunutis <...> vyksta su redakcijos komandiruoje į mylimosios tėviškę, ten patenka į klasių kovos sūkurį, <...> siekia išvesti į naujo gyvenimo krantą Ramunę ir besislapstantį jos brolių Jurgį. <...> Jurgio likimas, Jurgio paslaptys ne tik intriguoja, bet ir koncentruoja savyje idėjinę kūrinio prasmę.“ Kritikas nepasako, kokia toji prasmė, tik pristato veikėjus sovietinės ideologijos požiūriu: „Dramatiška klasinių prieštaravimų dvasia vyrauja senųjų Indriūnų sąmonėje. Kovos heroika dvelkia Aleksyno ir liaudies gynėjų aplinka. Klasios ir sukturno tvaikas slegia Šatkauskų šeimą. <...> Vidutinio valstiečio psichologija, pančiojanti visą Indriūnų šeimą, varžo ir Ramunės sparnus. <...> Merginos ryžtas kovoti už naują gyvenimą gimsta iš meilės Jauniui. <...> Šatkauskas – tai gudrus, klastingas miesčionis, kuris slapstosi ne tik nuo tarybų valdžios, bet ir nuo miškiniių. Svarbiausias jo rūpestis – išsaugoti sveiką kailį“ (Lankutis 1984, 331–333). Akivaizdu, kad kritiko diskurse vyrauja paryškinta ideologinė linija. Po daugelio metų, Atgimimo pradžioje kritikas Kubilius knygoje *XX amžiaus literatūra* romano ideologinį turinį ir vidinio monologo formą aptarė kiek ironizuodamas: „Autorius persikelia į personažo vidų ir jo naiviomis akimis ima žiūrėti į pasaulį, kuriam atsivėrė pa-

laiminga socializmo perspektyva („laiptai į dangų“ – tai socialistinės santvarkos metafora)“ (Kubilius 1996, 583).

Elena Nijolė Bukelienė į romaną žiūrėjo pozityviau, ji atkreipė dėmesį į du dalykus: į nepajudinamą ideologinę schemą („Nepriklausomai nuo to, ar rašytojas ją brėžė nuoširdžiai, ar ne, ji vis dar buvo privaloma. Tik ja domėjosi cenzūra, tik ji turėjo totalinę reikšmę“ (Bukelienė, 1994, 208–209) ir į vidinio monologo formą, itin tikusią perteikti intymaus gyvenimo problematiką. Romane tyrėja mato naujo tipo teigiamą veikėją, artimą autoriui, bet ir vertinamą iš atstumo („Autorinė distancija yra atsiradusi dėl to, kad Jaunius veikia asmenybės kulto metais, o rašytojas jį vertina jau iš chruščioviškojo atlydžio pozicijų“). Vis dėlto, Bukelienės nuomone (1994, 211), Jaunius kartu su autoriumi gina „žmogišką socializmą“, pats autorius „kaip humanistas ir menininkas ieško galimybių parodyti, jog individualūs žmonių charakteriai, siekiai, likimai visada klostosi labai įvairiai, nepakartojamai ir netelpa į marksistinę leninistinę klasinių interesų formulę“.

Daugybę romane esančių nutylėjimų Bukelienė sieja su autoriaus bandymais išsiveržti iš dogmatinių ideologinių reikalavimų: „<...> kartais rašytojui išibrovus į „pavojingą“ zoną, nutylėjimai šiek tiek gelbsti. Mokomės skaityti užuominas, savo patirtimi užpildyti paliktas duobes“ (Bukelienė 1994, 211).

Šiandien skaitydami kūrinį patiriame, kad tekstas turi dvilypį poveikį: emociinės įtaigos bei patrauklumo, ir atmetimo. Romano įtaigavimo strategijos, retorinės operacijos matyti labiau negu tada, kai romanas buvo išspausdintas, – jos tada veikė

ir už teksto, sudarė visuomeninio gyvenimo turinį, todėl nesiskyrė tai, kas sakoma romane ir viešuomenėje. Šiuo metu romano turinys neatitinka esamų ideologinių diskursų, jų nerezonoja, todėl tuometinės oficialiai proteguotos idėjos yra „nuogos“, t. y. be sociokultūrinio konteksto, labiau krenta į akis. Sunku pasakyti, kaip romaną skaitė septintojo dešimtmečio skaitytojas – vienareikšmiškai pagal socialistinio humanizmo doktriną ar vis dėlto įtariai; šiuolaikinis skaitytojas personažų laikysenas, idėjines pozicijas ir rašytojo meninio pasaulio visumą aiškina pagal dabarties asmens individualią patirtį ir kultūrinę atmintį. Kita vertus, dabarties jaunoji karta nebeatpažįsta ano laiko realijų ir nemato manipuliacinės teksto retorikos.

Siužetą sudaro pokario įvykių fone besirutuliojanti šeimos santykių ir dviejų jaunuolių meilės istorija. Romano dėmesio centre – ūkininko Indriūno šeima, kuri individų charakteriais, likimais yra suėmusi visą pokario laiko prieštaravimų esmę: tėvas – kietas, darbštus, gyvenimo išmokytas suktis iš sunkių situacijų ūkininkas; motina – gyvenimo negandų prislėgta, ligota, sustingusi iš siaubo; duktė Ingrida – gydytoja, ištekėjusi už smetoninės Lietuvos karininko, kuris sovietinėje okupacijoje „santvarkoje“ vengia viešumos; duktė Ramunė – studentė, siekianti atmesti tėvų gyvenimo būdą, įsimylėjusi sovietinės armijos frontininko sūnų Jaunių. Pastarieji abu veikėjai yra pagrindiniai, jų karšti ir naivūs (bei politiškai angažuoti) vidiniai monologai sudaro pasakojimo didžiąją dalį. Yra dar vienas veikėjas – Ramunės brolis Jurgis, apkurtęs ir likęs neįgalus, kurį tėvas nori išsaugoti šiuo sudėtingu metu, slepia ir nuo sribų, ir nuo miškinių,

bet išsaugoti nepavyksta. Panašiai kaip Babilio Sruogos dramoje „Milžino paunksmė“, kurioje pagrindinis personažas Vytautas nepasirodo scenoje, taip ir šiame romane kurčias Ramunės brolis Jurgis nepasirodo veiksmo iki pat paskutinės scenos, kurioje fiksuojame jo žūties faktą. Šis veikėjas nėra charakteris, o kiek paslaptinga figūra, telkianti veikėjų veiksmus ir išgyvenimus. Jurgio linija reikalinga veikėjų tarpusavio santykiams ir laikotarpio situacijai atskleisti. Veikėjų rūpestis / nerūpestis dėl Jurgio situacijos išryškina skirtingas laikysenas, sukuria emocinę įtampą (greta aistringų meilės istorijų).

Romano idėja, atitinkanti „socialistinio humanizmo“ reikalavimą, – „kova už žmogų“ – išsiskleidžia keliomis siužetinėmis linijomis. Viena jų – kova už brolių Jurgį – turi išorinį ir vidinį siužetą; sesuo Ramunė „kovoja“ mintimis, emocingais prisiminimais, priekaištais tėvui ir motinai; romano gale jos kova už brolių tampa vieša išdavyste. Kita siužetinė linija – tai Jauniaus ir Ramunės jausmų istorija ir Jauniaus idėjinė „kova“ už mylimosios Ramunės „sąmonėjimą“, t. y. už sovietinio „naujo žmogaus“ pavidalą. Manytina, kad rūpesčio luošu žmogumi, įkliuvusiu į istorijos smagratį, siužetas yra dvigubo dugno: tai ir tikrasis rūpestis dėl artimo, ir pasakotojo manipuliavimas šia figūra, siekiant įtvirtinti pageidaujamą ideologiją.

Pasakojimo retorinės operacijos

Sluckio romanas rodo visuomenės gyvenimo etapą, kai tiesioginis politinis spaudimas, tiesmuka ideologijos diegimo strategija pakeičiama paveikiu žmogaus psichikos vaizdavimu, emociu įtaigavimu. Romane pokario istorija vaizduojama ne iš

visažinio pasakotojo epinės perspektyvos, o iš veikėjų pozicijos – vidiniu monologu. Greta veikėjo jausmų, pasaulėjautos turinio būtinai siekiama parodyti ir veikėjo sąmonėje vykstantį sąmyšį ar ideologijų kaitą, t. y. bręstantį apsisprendimą pritarti naujajai tvarkai. Motyvų ieškoma ne išorėje, o tarsi veikėjo sąmonėje, interpretuojant apsisprendimą lėmusius įvykius.

Istorinė situacija, politiniai „seno ir naujo pasaulio konfliktai“ monologuose įvardijami netiesiogiai, vadinami „nesusipratimu“ (Sluckis 1978, 190), „painiava“ (Sluckis 1978, 182), nutylimi. Tai dviprasmiška pasakojimo strategija: viena vertus, politinis, istorinis dėmuo tarsi nureikšminamas, o žmogiškasis dėmuo įreikšminamas, susidaro įspūdis, kad akcentai sukeisti žmogaus naudai; bet, kita vertus, šie neįvardijimai, užuominos palieka vietos istorijos klastotei pagal reikalingą ideologinę liniją. Pavyzdžiui, Jauniaus monologe „teisingo“ politinio ir ideologinio pasirinkimo idėja neformuluojama tiesiai, o perkeliama į gyvenimo sudėtingumo, „klaidos“, ilgo ir painaus savo kelio ieškojimo naratyvą, kuris politinio pasirinkimo idėją vis dėlto transliuoja: „Ir kodėl nesakė niekas, kad šalia tikrų priešų yra be kaltės suklaidintų ir įpainiotų, kad gyvenimas ne toks paprastas, o aplinkybės kartais taip susuka žmogų, jog tasai atsiduria lyg užburtam rate. <...> ištrauks ją (Ramunę – R. T.) iš painiavos“ (Sluckis 1978, 182).

Pasakojimas perkeliamas į tirštai įvairių situacijų prisodrintą psichologinį lygmenį. Ypač svarbus psichologinio lygmens dėmuo – pojūčiai, jausmų spektras (baimė atidaryti duris, kvapai, megztinio minkštumas, rūkas, ir t. t.) suponuoja itin stiprų jautimumą, jautrumo lauką. Ro-

maną skaitome kaip dviejų jaunų žmonių emocijų, rūpinimosi vienas kitu istoriją. Jaunų žmonių emocijų pulsavimas sudaro pagrindinį vidinį – labai įtaigų – romano siužetą. Tarsi sekamas įvykių bei sąmonės srautas ir sąmonės kitimas. Skaitytojas pasiduoda pagavai, kad tai natūralus procesas ir nepastebi, kad to kitimo kryptis yra ideologiškai užduota, atitinkamai reguliuojama. Įtaigiais jautrumo kitam argumentais siekiama parodyti, kad ši sąmonės kismo kryptis yra teisinga, kylanti iš tarpžmogiškų santykių. Įtaigavimas vyksta emocijų lygmenyje. Pagrindinių veikėjų pasirinktą laikyseną motyvuoja emocingi prisiminimų pasažai: Jaunius prisimena karo metus Rusijoje ir gerą tarybų valdžią, Ramunė vaikystę su broliu Jurgiu, motina jaunystę Rygoje. Šios ir kitos foninės užuominos integruojamos į jausmų istorijas nepastebimai, bet nuosekliai ir tendencingai pagal socialistinio realizmo reikalavimus.

Prie puikiai surestų psichologinių situacijų priduriamas vertinimas ar pastebėjimas, reguliuojantis ideologinę kryptį. Tiksliai paties autoriaus mintis, pasakyta viename Atgimimo laiko interviu: „Tikroviški gyvenimo vaizdai ir nevienamačiai charakteriai be „kryptingo“ komentaro tada nebuvo toleruojami“ (Apie pradžią... 2006). Kryptingi komentarai yra dar viena svarbiųjų retorinių operacijų. Pavyzdžiui, romane Šatkausko kaip „buržuazinės“ valstybės karininko vidiniai monologai konstruojami taip, kad rodo ne tik vidinį asmens nerimą, bet ir jo kaip idėjinio sovietinės sistemos priešų egoizmą („Kas dabar mes, kas – aš? Žmogus *su praeitimi, su biografija*, <...> o dabar dar tas Jurgis kaip akmuo po kaklu“ (Sluckis 1978, 96); Ramunės ir Jauniaus vidiniuose monolo-

guose Šatkauskas papildomai vertinamas iš reikalingų ideologinių pozicijų: esą jis egoistiškai rūpinasi tik savo saugumu ir laukia „amerikonų“, ir niekaip nepadedą gelbėti Jurgio.

Romane įgyvendinamas svarbus socialistinio realizmo reikalavimas – teigiamo herojaus paveikslas, tik kitomis negu pokario literatūroje strategijomis: pokarinio socialistinio realizmo herojus – tobulas komunistas, frontininkas Aleksynas – patraukiamas į šalį nuo pagrindinio veiksmo, o arena suteikiama jauniems žmonėms Jauniui ir Ramunei. Romano pasakojimo įtaiga yra ta, kad ideologinio persiorientavimo procesas pateikiamas kaip pačios Ramunės vidinė kalba, sudaromas įspūdis, kad Ramunė kovoja vidinę kovą pati su savimi vis labiau priimdama naująją ideologiją (iš meilės Jauniui) ir atmesdama tėvus.

Ideologinis įtaigavimas yra netiesmukas, nutylėjimai arba komentarai ir užuominos paskleidžiamos ten, kur reikia ideologiškai sutvirtinti pozicijas arba pateikti prieštarą. Po to, kai tėvą Indriūną sumušą sūnaus Jurgio ieškantys miškiniai, komjaunuolio Jauniaus vidiniame monologe pateikiamas ideologiškai svarbių užuominų, bet ir prieštarų minčių srautas, tad monologas darosi panašus dialogą: „Juokingas Ramunės tėvas, ne tiek juokingas, kiek sprangus, bet jis iškentė banditų smūgius, nepagailėjo savo kraujo... Jį daužė, o jis tylėjo... Sūnaus nenori atiduoti? O kuris tėvas norėtų? Tai kodėl neieško pagalbos? Kas įkalė jiems į galvas, kad nekaltu žmogumi nepatikės? Ar tik ne toji buržuazinė poniutė [duktė Ingrida – R. T.], kuri politikavo apie Sibirą? <...> Vis tiek Indriūnai turėtų šauktis pagalbos! Kaip galima šitaip dantis

sukandus kęsti? O gal kenčia, nes vis dėlto kalti?“ (Sluckis 1978, 179). Ko tik šiame monologe nėra: ir naivumo, ir uždrausta Sibiro tema, ir valstiečio „kaltumo“ motyvas, ir supratimas, kaip sunku tėvui atiduoti bet kurioms jėgoms savo vaiką. Jei šiuo aspektu pažvelgsime į Ramunės monologus, matysime, kad jos naivumas šiek tiek koreguojamas tarsi jos, tarsi pasakotojo minčių vingiais, prieštaromis, kurios yra nevienaprasmiškos. Galėtume tarti, kad užuominų retorika veikia dviem kryptimis. Viena vertus, ji atitinka „socialistinio humanizmo“ intencijas, kita vertus – ji provokuoja bent kiek įmatyti ir kitą tiesos, kitokios pasaulėvokos pusę. Vis dėlto pasakojimo intrigai vyniojantis iš užuominų, jausminių prieštarų vertinimų vis tiek ryškėja reikalingas ideologinis rėmas: „teisinga“ Jauniaus biografija, „neteisingi“ Šatkausko pasirinkimai, „prastos“ tėvo charakterio savybės, stribo Merkio žiaurumą paaiškinantys motyvai ir t. t.

Raktiniai žodžiai, simboliniai motyvai taip pat įtraukiami į prieštarinę užuominų retoriką. Laidų vaizdinys, pradžioje iškilęs Jauniaus vaizduotėje kaip svajonės, tikslo, tobulėjimo programos metafora, monologų tėkmėje vis labiau tampa politinio skirstymo į savus ir svetimus, t. y. turinčius svajonę, norinčius galvoti apie ateitį, ar svajonę praradusius (tokia yra motina), instrumentu. Sovietmečio ideologinė klischė „praeities šešėliai“ yra veikėjus užuominomis charakterizuojantis leitmotyvas. Praeities „šešėlių“ turi vyresnioji Ramunės sesuo Ingrida ir jos vyras Šatkauskas. Romane toks „šešėlis“ (ir net savotiškas įkaltis) yra šautuvas, kurį turėjo ir paslėpė Ingridos vyras, smetoninis karininkas, ir kuriam vien dėl to įtaigaujama tiesiai nepasakoma

kaltė. Jurgis buvo radęs tą šautuvą, bet jo niekur nepanaudojo. Ramunės mylimasis komjaunuolis Jaunius mąsto: „Ramunės brolis negalėtų“ (Sluckis 1978, 179), nors pats Jaunius šautuvą, įduotą Aleksyno, nešiojasi kišenėje. Dviprasmiškumus sukaupti metafora veiksminga tampa romano pabaigoje – Jurgis nusišauna (Šatkausko šautuvu?). Prieštaringas valstietiško gyvenimo patirtis bei santykį su Jurgiu Ramunė išsako pasikartojančiais spintos, lagamino, molio motyvais.

Romano veikėjai vieni kitus stipriai jaučia. Nors neatvirauja, jausmų spektras įvairus ir prieštaringas (nuoskauda, atstumta meilė, pagaila ir kt.). Svarbiausia yra atjautos, užuojautos paradigma. Ji ryški, vyraujanti, bet vis dėlto įspraudžiama į kietą ideologinę pokario opozicijų schemą: veikėjai „rūšiuojami“ pagal tai, ką verta užjausti ir ko ne; kas geba užjausti ir kas negeba. Svarbiausia šiuo atveju įtaigavimo strategija yra ta, kad rūšiuoja ne visažinis pasakotojas, o tarsi patys veikėjai. Ramunės monologai rodo, kad tėvas ir motina jai atrodo nesuprantami: tėvas slepia sūnų Jurgį ir niekam nesako, kur jis; priverčia, Ramunės nuomone, Jurgį kentėti, neatjaučia Jurgio, rūpinasi tik ūkiu, o ji, Ramunė, save laiko itin atjaučiančia, nes nuolat apie brolių galvoja, jaučia jį. Tėvo, paslėpusio Jurgį nuo visų valdžių, elgesį ji vertina negatyviai. Ramunę erzina ir tai, kad motina apskritai tyli ir atrodo viskam abejinga, nieko nedaro, kad pakeistų Jurgio padėtį; motinos tylėjimas Ramunės vertinamas kaip pasyvumas, nehumaniškas elgesys („O gal sūnaus išsižadėjo, visų jų išsižadėjo ir galvoja tiktai sunkią, neaiškią savo ligą“ (Sluckis 1978, 113). Ramunės vidiniuose monologuose Jurgio

siluetas reikalingas tam, kad suteiktų galimybę apkaltinti sesers vyrą Šatkauską, motiną („Ji turėtų gailėtis Jurgio, vien Jurgio, kaip gali tokiu metu Šatkauskas rūpėti“ (Sluckis 1978, 94). Dažnai tas priekaištas motinai yra hiperbolizuotas, dirbtinis, naivus: „Pravertų motina lūpas, pasakytų, ką apie Jurgį galvojanti (iš viso ar galvojanti?!), tai ir ji sava pasijustų, neišplėšta iš motinos širdies, akių, alsavimo – pagaliau ji sugrįžtų, patikėtų, kad namai mato ją sugrįžusią... Uždrausta joms šnekėtis apie Jurgį, tėvas grasina liežuvius nupjausiąs, bet galėtų tylutėliai pasišnibždėti. <...> Motinos veide valandų valandomis nesuvirpa jokia mintis, joks rūpestis, išskyrus bulves – mažos jos ar papuvusios. Negalvoja nieko ir nori, kad jos duktė tokia būtų kaip ji – bejausmė, neatsimintų praeities ir negalvotų apie ateitį“ (Sluckis 1978, 114); „O gal motina atšiauriu savo tylėjimu tyčia stumia ją nuo savęs į vakarykšnią dieną?“ (Sluckis 1978, 117).

Galime įžvelgti autoriaus pastangą rodyti paauglišką Ramunės emocinį nebrandumą, tačiau transliuojamas nebrandumas yra parankus „susipratimo“, „sąmonėjimo“ istorijai pasakoti, sovietinei ideologijai diegti.

Ramunė pamažu atšlyja nuo motinos ir tėvo, nuo namų; atšlijimo motyvas emocišnis – be Jurgio jai namai rodosi svetimi. Atšlydama nuo namų kaip priežastį vis mąsto Jurgį („Ramunė jaučia: kiekvienas stumia Jurgį nuo savęs, tikriau, Jurgio prisiminimą, ir čia jis būtų pats nereikalingiausias, jeigu staiga atsirastų“ (Sluckis 1978, 272). Jausmingi vidiniai monologai rodo, kaip mintyse ji vis labiau pasiduoda diegiamai mąstysenai, kad senoji – buržuazinė, smetonišė – sistema žlugdo žmogų, o naujoji

siekia jį išgelbėti. Jurgio likimu manipuluojama ir kitais tikslais, pavyzdžiui, į Ramunės jautrumo paradigmą įrašomas jos reflektuojamas nelygybės, skriaudos motyvas Jurgio atžvilgiu („Gražios buvo Ingridos draugės <...> – garbiniuotos, mezginiuotos, šilkiniais sijonais šlamančios! O kokios suskirdusios, mėšlinos buvo mano brolio kojos“ (Sluckis 1978, 217); „Tu neišivaizduoji, kaip tėvas jį mušdavo. <...> Kodėl yra tokių žmonių, kuriems amžinai skirta būti daikto vietoje, kurių niekas negaili, o jei pagaili, tai vis vien neišgelbsti? (Sluckis 1978, 220). Sukuriama situacija, tarsi Jurgiu nėra vienas šeimos narys iš tiesų nesirūpino; ir ne tik – labiau jį luošino, stūmė į užribį. Taigi luošasis Jurgis yra ir sunkus visų rūpestis, ir kartu manipuliacinė figūra. Jis turi atlikti autoriaus sumanytą pareigą demaskuoti neigiamus (pasyvius, egoistus, materialistus) veikėjus, parodyti teigiamus (aktyvius, emociungus) naujo gyvenimo kūrėjus. Kaip tik čia vyksta svarbiųjų kodų keitimas: tiesmuką okupacinės sistemos įtvirtinimą užkloja naujosios visuomenės – visuomenės, kuri mokės pasirūpinti silpnuoju jos nariu, kūrimo idėja.

Šiuo požiūriu svarbus tėvų ir vaikų santykių aspektas. Nors tėvų ir vaikų santykiai romane vaizduojami išties jautriai, jie retušuoti pagal ideologijos reikalavimus taip, kad tėvai rodomi kaip nesusipratėliai, besilaikantys ne tų vertybių, abejingi, neturintys gailės, atjautos luošam sūnui. Toks tėvų laikysenos primygtinai neigiamas vertinimas yra svarbus argumentas, tarnaujantis „socialistiniam humanizmui“ įtvirtinti, t. y. tokiam humanizmui, kuris ideologiškai deklaruotas kaip besiskiriantis nuo abstraktaus ar „buržuazinio“ humanizmo. Diegiama mintis, kad tik naujoji

santvarka ir „teisingai“ orientuota jaunoji karta geba iš tiesų rūpintis neįgaliu, pagalbos reikalingu socialistinės visuomenės nariu. Ši idėja yra vienas iš elementarių socialistinio realizmo reikalavimų, romane pateiktų emociniu kodu taip stipriai, kad skaitytojas, įtaigaujamas užuojautos nukriaustajam argumentu, ima linkti į jaunosios kartos, aktyvios, jautrios, besirūpinančios ateitimi, pusę. Lygiagrečiai su Ramunės praregėjimu dėl tėvo ir motinos vyksta ir ideologiškai reikalingi jos „sąmonėjimai“. Virtuoziška psichologinė motyvacija pridengia garsųjį Pavliko Morozovo – tėvų išdaviko – šešėlį. Bet šešėlis yra, jis atpažįstamas, nors veikia kaip „minkštoji galia“ – kaip socialistinės visuomenės rūpinimosi visais savo nariais programa.

Į literatūrą sugrąžintoje psichologinėje analizėje atrandamas ir emocinio (o per jį – ir vertybinio) įtaigavimo takas sovietinei ideologijai palaikyti. Argumentai dėliojami taip, kad emociškai būtų paveikūs ir atrodytų, kad šita emocinė linija yra svarbiausia. Sukuriamas įspūdis, kad žmogus prisitaiko prie naujos sistemos iš savo paties vidaus emociniu vertybiniu lygmeniu. Kaip tik šioje „vietoje“ svarbi luošojo figūra, leidžianti išskleisti rūpesčio, užuojautos, pagailos, baimių ir aistrų – plataus spektro emocijų lauką.

Galime sakyti, kad emociniu siužetu, luošo Jurgio „gelbėjimu“ yra manipuluojama, kad emocinė, humanistinė atjautos linija yra tik ideologinio kodo tarnaitė, atliekanti įtaigavimo užduotį, tačiau susikurtą vientisą prasmų tinklą komplikuoja romano pabaiga, kuri lygiai taip pat, kaip ir visas tekstas, nuausta iš nutylėjimų ir užuominų. Pabaiga lakoniška: žuvusį Jurgį vežime parlydi stribas Merkys ir tarsteli,

kad jis nusišovė. Kyla mintis, kad nutylėjimais ir užuominomis rašytojas ne tik atiduoda duoklę ideologijos reikalavimams, bet ir komplikuoja kūrinio idėjinį kryptingumą. Kokia paskutinio epizodo prasmė? Kaip žūva Jurgis? Kokioje situacijoje? Užuominomis implikuojama galimybė, kad Merkys, landžiojantis po pamiškes su šautuvu ir ieškantis besislapstančių partizanų, ir yra Jurgio žūties priežastis; Jurgis nusišovė užkluptas stribo Merkio. Pabai-ga paradoksali ir perdėm dviprasmiška sovietinės optimistinės ideologijos, t. y. „socialistinio humanizmo“, ir apskritai humanizmo požiūriu. Ką transliuoja romano diskursas? Ar jis pats save demaskuoja?

Literatūros tradicijos veikimas

Į „socialistinio humanizmo“ doktriną siekta įtraukti ir klasikinę lietuvių literatūrą, ieškoti sąsajų su literatūros tradicija. Lankutis pastebi, kad karo metais (t. y. sovietų okupaciją Lietuvoje pakeitus nacių okupacijai – R. T.) į Rusiją pasitraukusiems rašytojams „kovai prieš amžinąjį priešą – vokiečių militarizmą reikėjo pasitelkti ne tik visą antigermaniškąjį lietuvių kultūros potencialą, bet ir suaktualinti daugelį populiariausių, į žmonių sąmonę įėjusių tautosakos bei literatūros temų ar motyvų, susijusių su liaudies istorija, jos dvasiniais bruožais, meile gimtajam kraštui. Šitoks platus požiūris į praeities tradicijas buvo naudingas tiek karo metų literatūrai, tiek visai tolesnei kultūros raidai“ (Lankutis 1984, 23). Sluckio romano įtaigos raktas – tikėjimas žmogaus užuojauta kaip vertybe, kaip giliuoju humanizmo pagrindu. Skaitantysis tai ypač jaučia. Romane „kova už žmogų“ vyksta ne tik politiniu lygmeniu (ne tik siekiama perorientavimo į naują

ideologiją), bet ir būtiškame, egzistenciniame lygmenyje. Šiame lygmenyje veikia, tikėtina, lietuvių literatūros tradicija. Neįgalus, skriaudžiamo žmogaus figūra yra jautrumo kamertonas mūsų prozoje (Jonas Biliūnas, Vincas Krėvė, Vaižgantas, Antanas Vienuolis, Antanas Vaičiulaitis). Luošo, užuojautos reikalingo žmogaus figūra, skriaudžiamo gyvūno figūra ir pasakojančiojo dėmesys jai yra viena esminių lietuvių literatūros diskurso ypatybių, tam tikra biliūniškoji paradigma – sulytos, nušautos katytės pagailėjimo, Brisiaus varganos senatvės, išvyto iš namų senelio ubago gailėsčio, užuojautos šeštų metų skriaudžiamam piemenukui Jonukui paradigma.

Straipsnio pradžioje užsiminta apie lietuvių sovietmečio literatūros raidos schemą, kurioje septintojo dešimtmečio literatūros centre matomas teisingas sovietinis žmogus, o aštuntajame dešimtmetyje – keistuolis, naivuolis, luošas. Pastebėję, kad ir septintojo, ir aštuntojo dešimtmečio rašytojams likimo nuskriausto žmogaus figūra yra svarbi, darėme išvadą, kad pirmiesiems ji yra labiau manipuliacinė, antrieiems – savaiminė žmogiškojo orumo, kitoniškumo nuoroda. Aštuntojo dešimtmečio *tyliojo modernizmo* literatūra (Aputis, Radzevičius, Granauskas, Šaltenis, Bložė, Martinaitis) perima luošo, užuojautos reikalingo žmogaus vaizdavimo tradiciją ir ją perprasmina savaip: priešpriešina savąjį luošąjį, kaip laisvą savarankiškos pasaulėjautos asmenį, anos kartos manipuluotam, savarankiškos vertės neturėjusiam luošojo vaizdiniui. Jų sukurtas KITOKS žmogus neargumentuoja „socialistinio humanizmo“, nėra jo laidininkas, per kurį būtų galima transliuoti okupacinei valdžiai reikalingas idėjas; atvirkščiai, jis kaip KITOKS

ima skleistis pats savaime, veikia ne ideologiškai pasiūlytoje istorinės raidos tiesėje, o iš esmės nesutapdamas, iškrisdamas iš konteksto, eidamas atgal ir skleisdamas autentišką buvimo būdą bei savosios vertės suvokimą. Literatūros tradicijos požiūriu svarbus pats figūros perimamumas ir funkcionalumas.

Jautrumo, užuojautos kitam tema turi atpažįstamą, skaitančiojo įjimą suvokimo tradiciją. Rašantysis ja gali manipuliuoti sąmoningai, bet gali įsirašyti į ją pasąmoningai, nereflektyviai. Luošo, nuskriaustojo pagailėjimo motyvas, ateinąs iš tradicijos, veikia ne tik kaip socialinio jautrumo tema (Zaborskaitė 2002, 587), bet ir kaip subtilių santykių, humanistinių, egzistencinių laikysenų spektras. Sluckis buvo iš rašytojų, kurie gerai jautė lietuvių literatūros tradiciją. Tradicijos veikimas kultūrinėje atmintyje pasiūlė parankias figūras ir temas „socialistinio humanizmo“ turiniui plėsti. Literatūros istorijos požiūriu svarbu suvokti, kad nuo ideologinių manipuliacijų šiomis figūromis ir užuojautos motyvais atsiribojo vėlesnėje kūryboje ir Sluckis, ir Marcinkevičius. Jie humanizmą kėlė nebe kaip argumentą okupacinei sistemai įtvirtinti ar joje ieškoti humanizmo branduolio, o kaip absoliučią vertybę. Vis dėlto ar ne dėl dviprasmiškų humanizmo interpretacijų „socialistinio humanizmo“ epochoje radosi priešingas judesys Atgimimo priešaušryje, ypač pagrindžio judėjimuose, – pasipriešinimas deklaruojamam gerumui, užuojautos gestui: mums nereikia tokio gerumo ir užuojautos, kuriais būtų manipuliuojama.

Tradicijos veikimas Sluckio romane matyti ir kitu aspektu. Jau pastebėtas romano sandaros, t. y. besislapstančio Jur-

gio pristatymo skaitytojams, panašumas į Sruogos dramą „Milžino paunksmė“ (vaizduojamos kovos dėl sosto, istorijos „balaganas“, o pats Vytautas scenos veikime nedalyvauja, pabaigoje ateina žinia apie jo mirtį). Tai nuteikia klausimui, ar ši sandara veikia kaip literatūros tradicija ir kokią prasmę „įrašo“ į romaną: asmens įreikšminimo ar nureikšminimo istorijos absurde. Ir – ar perkeliant meninę konstrukciją perkeliama ir semantika.

Išvados

Straipsniu keltas tikslas suvokti „socialistinio humanizmo“ turinius lietuvių prozoje luošo žmogaus vaizdavimo požiūriu, išryškinti ir koreguoti kritikoje veikiančias klasifikacijas, išsiaiškinti konkretaus teksto retorines operacijas (manipuliaciją užuojautos pasijomis, sovietinės ideologijos „minkštąją galią“ – nutylėjimų ir užuominų ambivalenciją); taip pat stebėti, kaip „socializmo žmogišku veidu“ doktrinoje veikia literatūros tradicija. Šiais aspektais peržvelgus kūrinių, ryškėja autoriaus santykis su oficialiu sovietiniu diskursu – sovietinio režimo poziciją reprezentuojančia tekstų visuma.

Neišvengiamai kūrinio veikia sovietinio diskurso elementai (kalbos klišės, politinio atspalvio detalės, idėjų transliavimas) ir po ja glūdinti pati diskurso struktūra (partijos programos, literatūrai būtinos vaizdavimo schemas, pavyzdžiui, opozicijos: „seno“ ir „naujo“, idėjiškai susipratusiojo ir nesusipratusiojo, materialisto ir idealisto kova). Atsiradusi „socializmo žmogišku veidu“ doktrina leidžia matyti tam tikras diskurso turinio įtampas. „Socialistinio humanizmo“ programos kūrinuose atsiradusi luošojo figūra yra dvejopos kilmės:

viena vertus, ja ieškoma žmogiškumo matmens, kita vertus, ja manipuluojama įtaigaujant politinio persiorientavimo būtinybę. Luošo žmogaus situacija suvartojama „naujo gyvenimo“ humanistinei paradigmai ryškinti: diegiama mintis, kad socialistinė visuomenė kuriama tarpusavio pagalbos, atjautos principu.

Įtaigavimo strategija tokia: į politinių įvykių sukurtą metamas likimo nuskriaustas žmogus, kurį epochos pervartos itin skriaudžia ir kuris reikalingas globos ar užuojautos. Tokiu būdu ideologijų konfliktas (ar jo dalis) perkeliamas į buitines ir psichologijos lygmenį – į žmogaus gelbėjimo, užuojautos ir pastangų luošajam padėti siužetus. Nuogos politinės argumentacijos atsisakius, įtaigaujama emociškai.

„Socialistinio humanizmo“ sąvokos turinyje glūdinti įtampa Sluckio romane išskleidžiama tam tikromis retorinėmis operacijomis: nutylėjimais, užuominomis, ambivalentišką reikšmę turinčiomis

emblemomis, veikėjų prieštarinę būseną rodančiais vidiniais monologais. Lieka atviras klausimas, kiek retorinės operacijos ideologines schemas įtvirtina, kiek jas dekonstruoja, parodo jų dviprasmiškumą, kiek sukonstruoja savitą diskursą; arba kitaip: kiek retorinės teksto operacijos yra žaidimas pagal taisykles ir kiek – jų pažeidimas, laikantis ne tik politinės, bet ir žmogiškosios pozicijos. Retorinės teksto operacijos, ypač romano pabaiga, išskleidžia nevienaprasmišią santykį su oficialiame diskurse formuojamu „socialistinio humanizmo“ turiniu, t. y. greta kovingojo socialistinio humanizmo leidžia matyti ir žmogiškąjį humanizmo matmenį.

Sluckio knygoje išskleista užuojautos paradigma leidžia matyti ir literatūros tradicijos veikimą, ir kartu „socialistinio humanizmo“ recepciją, t. y. leidžia matyti argumentus, kodėl sovietmečio pagrindžio judėjimuose randasi tokio manipuliatyvaus gerumo ir užuojautos atmetimo judesys.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

XX amžiaus lietuvių literatūra: straipsnių rinkinys. Red. Vytautas Kubilius. Vilnius: Vaga, 1994.

Apie pradžią, išliekamumą ir paraleles. Rašytojas Mykolas Sluckis atsako į Giedrės Kazlauskaitės klausimus. *Metai*, 2006 08–09. Prieiga internete: <www.tekstai.lt/zurnalas-metai/397-apie-pradi-isliekamum-irparaleles-rasytojas-mykolas-sluckis-atsako-giedres-kazlauksaites> (žiūrėta 2016-12-20)

Bučys, Algimantas. 1979. *Literatūros atvaizdai*. Vilnius: Vaga.

Buklienė, Elena. 1994. Socialistinio realizmo stereotipai. *XX amžiaus lietuvių literatūra. Straipsnių rinkinys*. Red. Vytautas Kubilius. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Derida, Jacques. 2011. Struktūra, ženklas ir žaismas humanitarinių mokslų diskurse. *XX amžiaus literatūros teorijos: chrestomatija aukštųjų mokyklų*

studentams II. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Girdzijauskas, Juozas. 2006. *Lietuvių literatūros vagoje. Straipsnių rinkinys*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Kmita, Rimantas. 2009. *Ištrūkimas iš fabriko: modernėjanti lietuvių poezija XX amžiaus 7–9 dešimtmėčiais*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Kubilius, Vytautas. 1996. *XX amžiaus literatūra. Lietuvių literatūros istorija*. Vilnius: Alma littera.

Lankutis, Jonas. 1984. *Literatūros procesas*. Vilnius: Vaga.

Nevienareikšmės situacijos. Pokalbiai apie sovietmečio literatūros lauką. Sud. Rimantas Kmita. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.

Rašytojas pokario metais. Dokumentų rinkinys.

Sud. Laima Arnatkevičiūtė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1991.

Satkauskytė, Dalia. 2004. Pokolonijinės teorijos ir lietuvių literatūra. Derinimo galimybės ir pavojai. *Komparatyvistika ir kultūros savivoka*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.

Sluckis, Mykolas. 1978. *Laiptai į dangų: romanas ir pjesė*. Vilnius; Vaga.

Tarp politikos ir estetikos. Lietuvių literatūra sovietmečiu. Kolektyvinė monografija. Sud. Dalia Satkauskytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015.

Tūtlytė, Rita. 1997. Der Mensch und seine Zeit in der litauischen Literatur. *Second conference on Baltic studies in Europe „Values and norms of society in change“ (1997, August 20–23, Vilnius): Abstracts*. Vilnius: Vilnius University, Lithuanian Academy of Science.

Zaborskaitė, Vanda. 2002. *Tarp istorijos ir dabarties. Literatūra, atsiminimai, publicistika*. Vilnius: Tyto alba.

Zalatorius, Albertas. 1998. *Literatūra ir laisvė*. Vilnius: Baltos lankos.

THE LITERATURE OF “SOCIALIST HUMANISM”: COMPASSION AS A VARIATION OF IDEOLOGICAL MANIPULATION

Rita Tūtlytė

Santrauka

In this article, we examine the “socialist humanism” that unfolds in Mykolas Sluckis’s novel *Laiptai į dangų* (*Stairway to the Skies*, 1963); we examine the contents, rhetorical means for building the text and the forms of ideological expression of said “socialist humanism.” In deconstructing the text, we put emphasis on the strategies of suggestion. One of such strategies is the following one: an individual wronged by destiny, one in need of care and compassion, is thrown into a whirlwind of political events. In such a way, the conflict of ideologies is transferred into the domestic environment and the psychological realm. A “naked” political argumentation is refused, and emotions are instead utilized for suggestion.

The figure of the cripple, which appeared in the works of the “socialist humanism” program, provides the said cripple figure with a dimension of humanity and links it with tradition; on the other hand, it is also manipulated. An idea is being instilled that the only society that can be created on the principles of mutual aid and compassion is the socialist society. We study in the article whether the rhetorical operations of the novel, and especially the novel’s ending, affirm these ideological schemes or demonstrate their ambiguity.

Several methods of suggestion employed by the author are observable: an emotional love story is being narrated with the help of inner monologues, the presented characteristics of the story’s characters are tendentious, the ambivalence of aposiopesis and hints is maintained, deliberate comments are inserted, passions relating to pity are being manipulated, and the relationships between parents and children have an undertone resembling Pavlik Morozov, the parents’ traitor.

The unfurled paradigm of compassion in Sluckis’s book aids in understanding the reception of “socialist humanism” in the Soviet-era society of Lithuania – to understand why manipulation based on the means of kindness and compassion was being rejected in the underground movements of the Soviet period. What is also observable is that in the 1980s, literature works of the silent modernism gave a new sense to the portrayal of the cripple: the cripple of the last generation, manipulated and devoid of any autonomous value, is opposed by the cripple as a free individual who possesses an independent worldview.

Gauta 2017-04-16

Priimta publikuoti 2017-05-24

Autorės adresas:

Literatūros ir kultūros tyrimų institutas
Vilniaus universiteto Filologijos fakultetas
Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius
El. paštas rita.tutlyte@flf.vu.lt